

Gagy Ágnes

SZOLIDÁRIS GAZDASÁG ÉS KAPITALIZMUS

Az alternatív gazdaság új mozgalmi
modelljei globális és magyar környezetben

A globális gazdasági válságra és klímaválságra reagáló zöld, feminista és baloldali mozgalmak körében ma egy erősödő konszenzusnak vagyunk tanúi, ami a felhalmozás rendszerei által kitermelt problémák megoldásaként egy alternatív, demokratikus, a profit helyett az élet újratermelését szolgáló gazdasági rendet javasol. Ez a cikk áttekinti a mai nyugati mozgalmak által a nemzetközi viták homlokterébe emelt új modelleket, majd elhelyezi ezeket a rendszerkritikus gondolkodás és a reprodukzív célokat szolgáló gazdasági formák hosszabb távú globális történetében. A cikk utolsó része a magyar kontextussal foglalkozik: megmutatja, hogy más globális régiókhoz hasonlóan a második világháború utáni világgazdasági ciklus 1970-es évek óta zajló válsága egyszerre járt az informális reprodukzív munka kiterjedésével és alárendelésével a felhalmozási folyamatoknak. A szolidáris gazdaság kérdése ebben a tekintetben az, hogyan lehet a reprodukzív gazdaság különböző formáit összekapcsolni egymással, és megvédeni a külső felhalmozástól.

A Fordulat jelen száma arról szól, hogy a tiltakozáson túl milyen konstruktív cselekvési lehetőségek állnak előttünk a klímaválsággal szemben. A korábbi számok mélyebben foglalkoztak annak a helyzetnek az elemzésével, amelyben az ilyen cselekvés kérdései ma Magyarországon fölmerülnek. A 25., *Klímaváltozás és kapitalizmus* című szám arra mutatott rá, hogy a klímaválságot nem általában az emberi tevékenység okozza, hanem elsősorban a tőkefelhalmozást az emberi és természeti erőforrások alárendelése révén elérő kapitalista gazdasági tevékenység. A 24., *Társadalmi reprodukció* című szám azzal foglalkozott, hogyan történik az élet újratermelését szolgáló női munka alárendelése a tőkefelhalmozás folyamatának. A társadalmi reprodukció itt bevezetett fogalma ebben a számban is kulcsfontosságú lesz. Ez a társadalmi és ökológiai élet újratermelését jelenti, ami alapvetően a tőkés felhalmozástól független és annak ellentmondó logika szerint történik, a tőkés rendszerben azonban alárendelődik a felhalmozás körforgásának. Ez az alárendelés nem csak a természet kizsákmányolása, az önellátó paraszti társadalmak felszámolása vagy a nőkre hárított ingyenmunka révén történik, hanem a reprodukciónak a felhalmozás köreibbe való beépítése révén is. Az ipari mezőgazdaság vagy a mai háztartások piaci hozzáférése az élelemhez vagy lakhatáshoz jó példa erre. Ez a szám elsősorban azzal a konfliktussal foglalkozik, amikor a tőkés körforgásokba integrált reprodukció a tőkés rendszer válsága miatt egyre inkább lehetetlenné válik. A 21. és 26. szám a rendszerváltás történetét és a 2010 utáni rezsim kialakulását vizsgálták Magyarországon. Ezek azt mutatták meg, hogyan illeszkedett a magyar gazdaság és politika a második világháború utáni globális gazdasági ciklus 1970-es évekkal elinduló válságába. A 26. szám egyik következtetése az volt, hogy a mai magyarországi gazdasági-társadalmi rend egyszerre szolgálja a globális centrum tőkés vállalatainak válságkezelését (például a német autópár csökkenő profitabilitását kompenzáló olcsó magyar bérek révén) és egy helyi nemzeti tőkés kör felhalmozását. E kettős felhalmozási prés költségeit a rendszer olyan

mértékben hártja a társadalomra, hogy az mára egy reprodukív válság tüneteit mutatja az erőteljes elvándorlás, munkaerőhiány, gondoskodási válság, lakhatási válság, valamint az informális megélhetési megoldások megsokszorozódásának formájában.

A tőkés rendszer válságából (és a tőkefelhalmozás fenntartását szolgáló válságkezelési politikákból) következő reprodukív válság és a klímaválság fenyegetése mára különféle mozgalmakat indított el világszerte. E mobilizációk egyik típusa arra törekszik, hogy a felhalmozás rendszerének fenntartása mellett egyes társadalmi csoportok számára megtartsan adott előnyöket, és a rendszer hátrányait más csoportokra hárítsa. Az új mozgalmak másik típusa a felhalmozás klímakatasztrófához és reprodukív válsághoz vezető rendszerével szemben egy másik, a társadalmi és ökológiai rendszerek fenntarthatóságát szolgáló, demokratikus gazdasági modellt javasol. Az utóbbi években a tőkés gazdaság működését kritizáló baloldali, az ökológiai rendszerek rombolása ellen küzdő zöld és a reprodukív munka kizsákmányolása ellen fellépő feminista mozgalmak között egyfajta új konszenzus látszik kialakulni, ami ezt a második modellt támogatja. Az ebben a számban található cikkek olyan megoldási koncepciókat és modelleket mutatnak be, amelyek az ez által a konszenzus által kijelölt irányba mutatnak – a világ más részein, Kelet-Európában és Magyarországon.

Ez a bevezető cikk arra szolgál, hogy a felhalmozás globális rendszerével szemben ma megszülető új modelleket elhelyezze a rendszer belső feszültségeinek és az abból születő rendszerellenes cselekvésnek a tágabb történetében. A cikk első része a mai nyugati mozgalmakban teret nyerő új megoldási koncepciókat tekinti át. A második rész ezt az új hullámot helyezi el egyrészt a rendszerkritikus gondolkodás elméleti kontextusában, másrészt a vég nélküli felhalmozás logikájával szemben fellépő társadalmi ellenmozgások globális történeti környezetében. A harmadik, utolsó rész a mai kelet-európai és magyarországi kontextussal foglalkozik.

ÚJ MEGOLDÁSI KONCEPCIÓK A NYUGATI ZÖLD, BALOLDALI ÉS FEMINISTA MOZGALMAKBAN

A nyugati országok egykori jóléti demokráciáiban, amelyek a második világháború utáni globális gazdasági ciklus centrumországai voltak, a jelenlegi válság elsősorban a következő tünetekben jelentkeznek. Az ipari termelés olcsóbb régiók felé való kitelepítése (helyből nézve: dezindusztrializáció) nyomán a korábbi, jól fizetett ipari munkahelyek megszűnnek, helyüket a szolgáltató szektor megsokasodó, de bizonytalanabb és rosszabbul fizető állásai veszik

át (erre a folyamatra utalnak a prekarizáció vagy gig economy kifejezések – mindegyik a határozatlan idejű szerződés és biztosítás nélküli, bizonytalan munkahelyekre utal). A jóléti juttatásokat a megszorítások egymást követő hullámai jelentősen megnyirbálják. Az egyre kevésbé profitábilis reálgazdaságból a tőke a globális pénzügyi piacokra menekül, innen pedig a gyors megtérülést követelő, spekulatív pénzügyi befektetések különböző csatornáiba. A volt jóléti demokráciák viszonylag jól fizető lakáspiaca ilyen befektetési csatornává vált; ennek nyomán a lakhatás költségei a sokszorosára emelkedtek, és már a középosztálynak is megélhetési gondokat okoznak. A jelenlegi klímaválsággal tehát itt olyan társadalmak néznek szembe, amelyek a második világháború utáni globális gazdasági ciklusba való integrációjuk korábbi előnyeit elvesztették, és a jelenlegi piaci körforgásokban egyre több és rosszabb munkával egyre kevésbé tudják a megélhetésük feltételeit fenntartani. Ezek között a körülmények között a jobb- és baloldali rendszerkritika új hullámai indultak el. Míg ezek egyes ágai inkább csak a válság előtti jóléti szint visszaállítását követelik, más áramlatok a klímaválság fenyegetésével szembenézve a rendszer radikálisabb kritikáját fogalmazzák meg.

Az egykori előnyök megtartására irányuló, jellemzően jobboldali politikák mellett a zöld, baloldali és feminista mozgalmak találkozása az egyik irány, amit az utóbbi tendencia kitermelt. Ahogy a globális kontextussal foglalkozó következő részben látni fogjuk, ez a tendencia természetesen nem csak a jelenlegi nyugati társadalmak sajátja. Két tényező miatt azonban a most megszülető nyugati modellek fontos szerepet töltenek be a klímaválsággal kapcsolatos globális gondolkodásban. Az egyik a nyugati centrumországok dominanciája a globális tudáscsere rendszereiben. A másik tényező a nyugati társadalmak egy szerkezeti sajátosságában rejlik: ha a korábbi, jóléti időszakban ezekben a társadalmakban tömörült a globális gazdaság iskolázott középosztályának nagy része, ma a rendszerintegráció korábbi előnyeinek megszűnésével a nyugati középosztályok válsága olyan iskolázott szakértők tömegeit termeli ki, akik a felhalmozás rendszerével ellentétes modellek kialakításán kezdenek gondolkodni. A szakértői tudás felülreprezentáltsága miatt az új nyugati alternatív modellek a globális szinten domináns nyugati standardok szerint kialakított, az intézményes nemzetközi párbeszéd kategóriáihoz jobban illeszkedő koncepciókat tartalmaznak. Az ebből fakadó erősebb láthatóság magában foglalja a veszélyt, hogy az alternatív modellek körüli vita beszorol a globális viszonyok nyugatközpontú, egyensúlytalan szemléletébe. A szakértői, intézményes szint erősebb kidolgozottsága miatt ugyanakkor ezek a modellek inspirációként is szolgálnak más régiók mozgalmai számára is, és új felületeket nyitnak a párbeszédnek. Nézzük tehát, mik azok a főbb új fogalmak, amelyek elterjedéséhez ez az új hullám hozzájárult.

Commons

A klímaválságra reagáló mozgalmi gondolkodás egyik fontos fogalma a *commons* (l. Lazányi és Veress ebben a számban). Elinor Ostrom (1990) úttörő munkássága alapján a *commons*-on a közösen birtokolt, használt és igazgatott erőforrások rendszereit értjük. A zöld mozgalomban és politikában a *commons* fontos fogalommá vált, mint a természeti erőforrások fenntartható és demokratikus használatának modellje (pl. Bollier és Helfrich 2014, Takács-Sánta 2017). A *commons* fogalmát a kapitalizmuskritika marxista hagyományának különböző ágai is felkarolták – a közös javak kisajátításának történeti kutatásától az „eredeti tőkefelhalmozásban” (Linebaugh 2008), a jelenlegi válságkezelésben kisajátított erőforrások kutatásán keresztül (Midnight Notes Collective 1990, Harvey 2005), a *commons* mint társadalmi-gazdasági alternatíva tárgyalásáig (pl. De Angelis 2017, Federici 2018). A *commons* a város – a lakhatás, az utca, az ivóvíz, a közlekedés – közössé tétele kapcsán új városi mozgalmak sokaságának a témája lett (Patti és Polyák 2017). Gent, Bologna vagy Barcelona önkormányzatai híressé váltak a városi *commons* fejlesztését célzó intézkedéseikről.

A *commons* gondolatát az információs technológia és a szellemi tulajdon viszonyával foglalkozó mozgalmak is magukévá tették. Mivel a technológia révén az intellektuális javak vég nélkül megoszthatóvá válnak, ezek a mozgalmak különösen élesen érzékelték a felhalmozás és a használat logikája közti ellentmondást. Az *open source* (nyílt forráskód) mozgalom évtizedek óta foglalkozott ezzel az ellentmondással, a *peer to peer* mozgalom pedig a közösen létrehozott és mindenki számára elérhető erőforrásoknak olyan mintapéldát hozta létre, mint a Wikipedia. Az utóbbi években a 3D nyomtatás elterjedése, a közösségi média felhalmozás-központú modelljei és a pusztán kommunikációs szolgáltatás révén teljes üzleti szektorokat átalakító cégek (mint az Amazon, Airbnb vagy Uber) sikere felfokozta a téma iránti érdeklődést. Ebből született meg többek közt a platformszervezetek gondolata, ami egy adott online platform által összefogott gazdasági tevékenység megszervezése fölötti kontrollt és a belőle származó hasznot a platformot birtokló cég helyett a platformot használó közösség kezébe adja (pl. Fairbnb). Az információs technológia és a *commons* találkozásának másik típusú példája a szellemi tulajdon közössé tevését a termelés valamilyen konkrét formájával ötvöző modellek (pl. WikiHouse, Open Source Ecology, l. Kiss és Szarvas ebben a számban). Az *open source* és *peer to peer* mozgalom felől olyan újítások érkeztek a *commons*-alapú gazdaság lehetőségei körüli párbeszédbe, mint a „nyílt szövetkezetiesség” olyan praktikus modelljei, amelyek appok révén, automatizált eljárások segítségével lehetővé teszik egy-egy szövetkezet számára az együttműködést olyan más szereplőkkel, akik nem állandó tagok, esetleg térben is távol vannak. Hasonló újítás a „*commons*-alapú reciprocitás” védjegy javaslat is, ami *commons*-alapú szervezeteknek ingyen, piaci szereplőknek fizetség ellenében tenné elérhetővé a *commons*-alapú gazdaságban megtermelt javakat (Bauwens et al. 2019a).

Szolidáris gazdaság

A commons mellett az új mozgalmak másik kulcsfontosságú fogalma a *szolidáris gazdaság*. A kifejezés az 1980-as években terjedt el Latin-Amerikában (Razeto 1998) és Európában (Laville 2007), az 1970-es évek válságából kifejlődő informális gazdaságról való gondolkodásban, majd az 1990-es és 2000-es években a globalizációkritikus mozgalom és a szolidáris gazdasággal foglalkozó új nemzetközi hálózatok (RIPESS, EMES, CIRIEC) munkássága nyomán vált nemzetközileg elismertté. Lényegét tekintve a szolidáris gazdaság a végtelen felhalmozás kényszerének ellenálló, a gazdasági demokrácia és ökológiai fenntarthatóság elvei szerint működő gazdasági együttműködésekre vonatkozik. Ezek különböző formái a szolidáris gazdaság fogalmától függetlenül is léteztek és léteznek világszerte – a fenntartható gazdálkodást folytató közösségi gazdálkodási formáktól a különböző szövetkezeti, non-profit vagy társadalmi célú vállalkozásokig, alapítványokig vagy köztulajdonban levő nonprofit cégekig. Ezekhez képest a szolidáris gazdaság kifejezés nem valamiféle új iskolát, idealizált modellt vagy zsinórmértéket jelent. Sokkal inkább egy olyan összefoglaló megnevezést és keretrendszert, amin keresztül az ilyen kezdeményezések kapcsolatba léphetnek és együttműködhetnek egymással. Innen nézve a szolidáris gazdaság gondolatának alkalmazása ma a gazdaságszervezés demokratikus és fenntartható módjairól szóló gyakorlati tapasztalatszerzés, közös tanulás, stratégiai tervezés és innováció folyamatát jelenti.

A gyakorlatok sokféleségének szentelt figyelem mellett a szolidáris gazdaság gondolatának van még két sajátossága, amit érdemes hangsúlyozni. Az egyik, hogy a szolidáris gazdaság nem csak demokratikusan és környezettudatosan működő gazdasági egységek sokaságára vonatkozik, hanem arra a tágabb gazdasági körforgásra is, amely összekapcsolja a gazdaság különböző területén működő szolidáris vállalkozásokat. Ezért a szolidáris gazdaság kérdésköre nem csak egy-egy demokratikus és fenntartható vállalkozás működtetésének a problémáit öleli fel, hanem a szolidáris gazdasági ökoszisztémák fejlesztésének a kérdéseit is. A koncepció másik sajátossága, hogy nem csak egy a piac és állam funkcióit kiegészítő harmadik, etikusabb gazdasági szektor fejlesztésére vonatkozik, hanem egy olyan átfogó programra, ami a teljes gazdaság átalakítását tűzi ki célul. Mára a demokratikus és fenntartható gazdasági formákkal foglalkozó nemzetközi kutatóhálózatok a „szociális és szolidáris gazdaság” (*social solidarity economy*, SSE) átfogó megnevezést használják, ezen belül különbséget téve az adott konkrét gazdasági formákra utaló „társadalmi vállalkozás”, „szövetkezeti” vagy „szociális gazdaság” kifejezések és a rendszerszintű átalakítás programját is magába foglaló „szolidáris gazdaság” kifejezés között (pl. RIPESS 2015 – az európai és magyar fogalmak és jogi formák áttekintését I. Mihály és Kiss ebben a számban).

Helyi gazdaságfejlesztés

A gazdaság fenntartható és demokratikus átalakítását célzó új koncepciók további példáját képezi a *helyi gazdaságfejlesztés* új hulláma, ami a külső tőkefelhalmozási körforgásokba való erősebb integráció helyett a reprodukciót szolgáló helyi körforgások erősítését célozza. Míg az ilyen gazdaságfejlesztés kérdését mindig is felvetették a tőkés fejlődés egyenlőtlen hatásai miatt hátrányba kerülő (tipikusan: rurális, perifériás) térségek problémái, ma a helyi gazdaságfejlesztés a volt jóléti demokráciák nagyvárosaiban is aktuális kérdéssé válik. Az új nyugati helyi gazdaságfejlesztés-modellek jellemzően ilyen helyszínekre fókuszálnak. Ilyen a Democracy Collaborative thinktank által kifejlesztett clevelandi modell, ami egy dezindusztrializált térségben működő nagy intézményeket (önkormányzatot, kórházat, egyetemet) használ a helyi szövetkezeti gazdaság fejlesztésére. Az erőforrások bent tartását és demokratikus keringetését szolgáló helyi fejlesztési célok ma nem csak egész városok, de egész nyugati országok gazdaságára is relevánssá válnak – így lett például a clevelandi modellt követő Preston városa a brit Munkáspárt gazdaságpolitikájának mintapéldájává (l. Sidó ebben a számban).

A szolidáris gazdaság új hullámán belül új felfutását látjuk a *szövetkezeti* formának. Ezt egyrészt a fent említett platformszövetkezetekhez és „nyílt szövetkezetiséghez” hasonló módszertani újítások jellemzik, másrészt pedig a munkástulajdonban levő szövetkezetek fejlesztését célzó új innovációk. Utóbbira példa az a kezdeményezés, ami a ma nyugdíjba vonuló baby boomerek kis- és középvállalkozásait alakítja át munkástulajdonban levő szövetkezetekké (Hoover 2018).

Míg a mozgalmak és velük együttműködő helyi politika a fenntartható és demokratikus gazdaság új gyakorlati modelljeit kísérletezik ki, a szakértők lázadása a közgazdaságtanban az „új közgazdaságtan” (*new economics*) mozgalom formájában jelentkezik. A mozgalom híres példája a gazdasági tevékenységet a környezeti fenntarthatóság és demokratikus újraelosztás határai közé szorító „fánk-gazdaságtan” gondolata (Raworth 2017). Ez a hullám új szakértői hálózatokat hoz létre (pl. New Economy Coalition), az egyetemi diákmozgalmak szintjén pedig a közgazdászoktatás átalakítását követeli. Ehhez a hullámhoz sorolhatjuk a pénzügyek újraszabályozását követelő, erre szolidáris modelleket kidolgozó új pénzügyi mozgalmakat is (pl. Positive Money, Change Finance – l. Horváth és Lafferton ebben a számban).

Nemnövekedés és ökoszocializmus

Két régebbi, de az új mozgalmak által ma felerősített gondolat a *nemnövekedés* (*degrowth*) és az *ökoszocializmus*. A nemnövekedés a Római Klub 1972-es, *A növekedés határai*

c. jelentése alapján kifejlődő gondolkodási irány, ami a véges erőforrások és végtelen gazdasági növekedés kibékíthetetlen ellentétéből indul ki. A nemnövekedés mozgalom az évtizedekben sokféle javaslatot dolgozott ki arra, hogyan hangolható össze a jólét növekedése a gazdasági növekedés visszafogásával (pl. Liegey et al. 2013). Mint a profitabilitás fenntartásával nehezen összeegyeztethető vízió, ez az elképzelés a „fenntartható fejlődés” gondolatához képest sokáig alulmaradt, 2008 óta azonban a rendszerkritika megerősödésével a nemnövekedés mozgalom is új lendületet kapott, és a klímaválsággal kapcsolatos viták fontos szereplőjévé vált (Dale 2019).

Az ökoszocializmus a természet és az ember kizsákmányolását egyazon rendszerproblémaként kezelő hosszú, 19. századig visszanyúló kritikai hagyomány része. Az 1970-es években *A növekedés határai* jelentés és az államszocialista rendszerek kritikája új lendületet adott a zöld és baloldali politika ilyen egybekapcsolásának (pl. Bahro 1978). Az ökoszocialista gondolkodás intézményesedését a következő évtizedekben felerősítette a globalizációkritikus mozgalom, ami előtérbe helyezte a globális délen zajló társadalmi és természeti pusztítás és nagy nyugati vállalatok közti kapcsolatot (Kovel és Löwi 2001). A 2007 óta formális nemzetközi hálózattal rendelkező ökoszocializmus gondolatait Nyugaton is sok zöld-baloldali párt átvette. Az ökoszocializmus az ökológiai válság elkerülését egyértelműen a kapitalizmus felszámolásához köti, és az 1990-es évektől foglalkozik a klímaválság zöldkapitalista megoldásainak kritikájával (pl. Sarkar 1999). Radikális álláspontja miatt az ökoszocializmus sokáig viszonylag marginális maradt, a klímaválság elmélyülése azonban mára az ökoszocialisták által kidolgozott témákat a figyelem középpontjába helyezte – ahogy a *Fordulat Klímaváltozás és kapitalizmus* számában bemutatott viták is mutatják.

Ökofeminizmus és társadalmi reprodukció

A gazdaság működését a nők helyzete szempontjából vizsgáló feminista közgazdaságtan növekedéskritikája ugyancsak fontos szerepet játszik az új mozgalmak gondolkodásában. Az *ökofeminizmus* (pl. Mies és Shiva 1993) a növekedést megkérdőjelezhetetlen célként beállító fejlődési modellekkel szemben arra mutatott rá, hogy a nők és a természet elnyomása nemhogy nem csökken, hanem egyre nő a tőkés gazdaság fejlődésével, miközben ez a növekedés éppen hogy felszámolja az ökológia és társadalmi reprodukció olyan tudásait és gyakorlatait, amelyeknek letéteményesei hagyományosan a nők voltak. Ennek a gondolatnak az alapján hozta létre Vandana Shiva például a Navdanya hálózatot, ami hagyományos indiai mezőgazdasági növények magvait őrzi és továbbad, azokat a nagy agrárcégek licenceivel szemben közösségi tulajdonban tartó vetőmagbankok és termelők hálózata Indiában. Az olyan ökofeminista közgazdászok munkái, mint Ariel Salleh (1997, magyarul:

2019) vagy Mary Mellor (1997) a zöld, baloldali és feminista kritika ötvözésével az 1990-es évek óta hangsúlyozták a növekedéskorlátozásnak és a reprodukzív gazdaság megerősítésének a fontosságát. A zöld ökofeminizmus mellett a feminista közgazdaságtan marxista ága a reprodukzív női munka szerepét tárta fel a tőkés gazdaságban (l. a Fordulat 24. számát).

Míg az 1960–1970-es évek kapitalizmuskritikus nyugati feminizmusának helyét az 1980–1990-es években egy identitáspolitika-központú irány vette át, a rendszerkritikus mozgalmak megerősödése ma a feminizmusban is új hullámot hoz. Az új hullám állításainak egyik híres összefoglalója *A 99% feminizmus* c. kiáltvány (Fraser et al. 2019), ami a gazdasági hierarchia csúcspozícióiért „egyenlően” versengő liberális feminizmussal szemben egy olyan ökoszocialista feminizmus programját hirdeti meg (újra), ami egyszerre foglalkozik a nők többségének a jelenlegi gazdasági berendezkedés által okozott problémáival és a klímaváltozással szemben szükséges átalakulás reprodukzív erőforrásaival. *A társadalmi reprodukció elmélete* újonnan elterjedő fogalma (*social reproduction theory, SRT*) ugyanennek az új feminista hullámnak az elméleti irányát foglalja össze. Ez az irány a teljes társadalmi-gazdasági folyamaton keresztül igyekszik végigkövetni a reprodukzív munka és termelő munka viszonyát (például egy autógyár teljesítményébe beleszámítja a dolgozók felnevelésének, oktatásának, gyógyításának, nyugdíjának, lakhatásának, közlekedésének, napi étkezésének-pihenésének a költségeit is), és ez alapján tesz javaslatokat a gazdasági rendnek a reprodukciót szolgáló átalakítására (l. Czerván et al. ebben a számban).

Municipalizmus és igazságos átmenet

A 2008-as válság utáni megszorításokra reagáló tünteteshullámok baloldali változatai – különösen az Occupy vagy Indignados mozgalom – a közvetlen demokrácia elvét hangsúlyozták a képviselői demokrácia (tapasztalatuk szerint bukott) modelljével szemben. Ennek a fajta mozgalomnak a politikai intézményesedése szülte meg Spanyolországban az olyan *municipalista* választási platformokat, mint a Barcelona en Comú, amelyek a közvetlen demokrácia elvét vitték be a városvezetésbe. A spanyol municipalista platformok 2015-ös választási győzelmét sok más város és falu példája követte Európában és Észak-Amerikában. A municipalizmusnak ez az új hulláma egyrészt a Murray Bookchin politikafilozófus által az 1980-as években felvázolt municipalista politikai vízióra támaszkodik, ami a hatalom közvetlen ellenőrzését lehetővé tevő helyi demokráciát tartotta a komplex társadalmakban lehetséges demokrácia modelljének (pl. Bookchin 1986). Másrészt ez a hullám feleleveníti a 20. század eleji szocialista municipalizmus angolszász hagyományát, ami a közszolgáltatások és jóléti intézmények kiépítését és demokratikus működtetését szorgalmazta (Radford 2003). Végül, a mozgalom kapcsolatot ápol a rojavai forradalom demokratikus konföderalista

programjával (Öcalan 2015). Az új municipalista hullám egyszerre kísérletezik a politikai és gazdasági demokrácia új helyi modelljeivel (az élelmiszerrendelkezéstől a közművek közösségi ellenőrzésbe vételén át az Airbnb-hez hasonló globális óriáscégek elleni harcig), és egy olyan nemzetközi municipalista hálózat kiépítésével, ami a résztvevő városok gazdasági és politikai erejénél fogva igyekszik a globális politika új aktoraként fellépni.

Az állami mozgástér kihasználása a klímaválságnak ellentartani képes újfajta gazdasági modell kialakítására ugyancsak olyan terület, ahol sok újítás született az elmúlt években. A közművek köztulajdonba vétele és ezáltal a zöld átmenet kivonása a profitkényszer alól, az állami tulajdonú bankok felhasználása a zöld átmenet finanszírozására, vagy a szolidáris gazdasági formák fejlődését szolgáló új szabályozási környezet kialakítása mind ezek közé tartozik (l. Sidó ebben a számban). Nagyobb volumenű javaslat ebbe az irányba az amerikai demokratikus szocialisták *Zöld Megállapodás (Green New Deal)* törvényjavaslat-csomagja, amit egy korábbi zöld tervezet alapján fogalmaztak meg 2018-ban. A szenádó, a kibocsátás-csökkentés és a megújuló energiára való áttérés mellett a program az átalakítás révén teremtett új munkahelyeket, a klímaváltozás és gazdasági válság által leginkább fenyegetett szegény és marginalizált csoportok helyzetének javítását, a minimálbér emelését, az univerzális egészségügyi ellátást, és a monopóliumok kialakulásának megakadályozását is tartalmazza. A Zöld Megállapodás gondolata az elmúlt évben a klímapolitikai viták középpontjába került Európában, Kanadában és Ausztráliában is, párhuzamosan azzal, ahogy a felmelegedés gyorsulása miatt szűkülő cselekvési ablak kapcsán egyre inkább előtérbe kerül az intenzív állami szerepvállalás kérdése. Bár a jelenlegi berendezkedés hatalmi hierarchiáiból következően a Zöld Megállapodás körüli vitákat egyre inkább a befektetők érdekei alakítják (például az európai Zöld Megállapodás 2019 végén bejelentett tervében), a Zöld Megállapodás kérdése a globális politikában egyelőre nem dőlt el, és találkozási pontot képez a különböző szereplők között.

Bár a *szakszervezetek* viszonyát a kibocsátáscsökkentéshez sokan kibékíthetetlen ellentétként képzik el, a szakszervezetek oldaláról az elmúlt évtizedekben erős programok fogalmazódtak meg arra, hogyan segítheti a szakszervezeti mozgalom a klímacélok megvalósítását. Az egyik, a klímatanácskozások mainstreamjébe 2015 óta bekerült ilyen program az igazságos átmenet (*just transition*) azon felfogása, ami a zöld gazdaság növekedését új munkahelyek teremtésével köti össze. Egy másik, újabb megközelítés abból indul ki, hogy a zöld növekedés egyrészt nem garantál a katasztrófa elkerüléséhez elég gyors átmenetet, másrészt további társadalmi és globális egyenlőtlenségeket szül. Ezért ez a felfogás magának a növekedés logikájának az alapjánál álló társadalmi és tulajdonviszonyok átalakítását tűzi ki célul – például az energiaszolgáltatók visszavételét közösségi és állami tulajdonba azért, hogy a profitcéloktól függetlenül is megtörténhessen ezek átállítása (l. Csurgó és Fabók ebben a számban).

HOGY VISZONYULNAK AZ ÚJ NYUGATI MOZGALMAK MEGOLDÁSI KONCEPCIÓI A RENDSZERKRITIKUS GONDOLKODÁS HAGYOMÁNYÁHOZ?

A nyugati mozgalmakban felmerülő új megoldáskonceptiók mindegyikében jelen van két alapvető gondolat. Az egyik az, hogy a klímaváltozás elsődleges oka a növekedésen alapuló gazdasági rend – és hogy a klímaváltság megoldásához ki kell lépni a növekedési logikából. A másik gondolat az élet újratermelését végző olyan alapvető folyamatoknak az előtérbe állítása, mint az ökológiai rendszerek önmegújító képessége, a nők reprodukív munkája vagy a kölcsönös segítség és közösségi javak rendszerei. Ezek a folyamatok a tőkés gazdaság formális modelljeiben láthatatlanok maradnak, a valós gazdasági folyamatokban pedig az alárendelt „olcsó” erőforrások szerepét játsszák. Ezeknek a folyamatoknak az „újrafelfedezése” és hangsúlyozása azért fontos az új mozgalmak számára, mert a felhalmozás logikájától független, demokratikus és fenntartható gazdasági alternatívák alapját adhatják.

A globális kapitalizmus rendszerét kritizáló gondolkodás hagyományában mindkét gondolat azzal a kulcsfontosságú problémával függ össze, hogy mi a tőkés gazdaság kapcsolata az intézményesített tőkés viszonyokon kívüli gazdasági-társadalmi tényezőkkel – például hogyan függ össze a bérmunka és tőke közti (formalizált) viszony a háziasszonyok ingyen gondoskodó munkájával, a munkások élelmezésének költségeit lenyomó gyarmati élelmiszer-termeléssel, vagy a nyersanyagok „ingyenes” kitermelésével. A cselekvés kérdése felől nézve ez a probléma ebben a hagyományban úgy hangzik, hogy mi a formális tőke-bérmunka viszonyon kívüli társadalmi csoportok (pl. nők, parasztok, rabszolgák) szerepe a forradalom szempontjából.

Marx klasszikus elmélete szerint a profitot a munka termeli meg: pontosabban az a viszony, hogy a munka által megtermelt értéknek csak egy részét fizeti ki a tőkés bérként, egy másik részét pedig profitként megtartja. Ebből a gondolatból következett a produktív és nem produktív munka megkülönböztetése – ahol a produktív munka a tőke számára közvetlenül többletértéket termelő munkát jelenti (ennek elsődleges példája a gyári munka), a nem produktív munka pedig minden más olyan munkát, ami közvetlenül nem termel többletértéket (a hivatalnoki munkától a házimunkáig [Marx 1963]). Ebből az elképzelésből a forradalmi cselekvés programjára nézve azt a következtetést lehetett levonni, hogy a tőkés rendszer elleni küzdelem elsődleges ágense a produktív munkát végző (jellemzően férfi, iparban dolgozó) proletariátus. Bár Marx megítélése a kérdésben

változó volt¹, az ortodox marxisták a produktív-nem produktív munka ellentéből a produktív munkát végző munkásság forradalmi szerepének a történelmi szükségszerűségére következtettek, és minden másfajta – így például a paraszti vagy gondoskodó – munkát ehhez képest alárendeltnek fogtak fel.

A produktív-nem produktív munkának ezt az éles megkülönböztetését (és ez alapján a férfi ipari munkás kitüntetett politikai szerepét) sokan megkérdőjelezték a marxista hagyományon belül. Rosa Luxemburg például 1913-ban a gyarmatosítást magyarázta azzal, hogy a tőkefelhalmozás fenntartásához a kapitalista rendszernek folyamatosan külső erőforrások bekebelezésére van szüksége (1979). Frantz Fanon a gyarmati nagyvárosok nyomornegyedeiben élő tömegek jelentőségét hangsúlyozta a kapitalizmus és a gyarmati rendszer elleni küzdelemben – amivel sok mozgalmat inspirált az algériai forradalomtól az amerikai Fekete Párducokig (1985). Más fekete teoretikusok, mint CLR James (2001) arra mutattak rá, hogy a munkamegosztás szerkezetében a rassz alapvető szerepet játszik, és ezért a munkásság forradalmi potenciáljáról való gondolkodásban a rassz kérdése kulcskérdés. A hatvanas-hetvenes évek olasz munkásmozgalmához kapcsolódó elméleti irány, az *operaismo* (pl. Tronti 1970) arról beszélt, hogy minél inkább előrehalad a kapitalizmus fejlődése, a munkásság életfeltételei annál inkább a tőkefelhalmozás körforgásába integrálódnak – a társadalmi viszonyok annyira egybenőnek a termelési viszonyokkal, hogy az egész társadalom mintegy a gyár függvényeként létezik. Az *operaismo* stratégiája e teljes folyamatnak a megszakítására irányult; a gyakorlatban nem választotta szét a gyári sztrájkokat a lakbésztrájkoktól vagy az utcai tüntetésektől.

Az 1960-as évektől a marxista feministák kikerülhetetlen módon rámutattak a fizetetlen női munka szerepére a tőkés felhalmozásban – Selma James megfogalmazásában röviden: „a tőke a férj munkabéréért két munkást kap, nem egyet” (2012: 66). Az 1970-es évektől kutatók sorozata mutatott rá arra, hogy a látszólag nem kapitalista termelési módok a világgazdaság perifériáin – így a paraszti vagy gyarmati közösségi gazdálkodás – hogyan működnek a globális tőkefelhalmozás olcsó erőforrásaként (Meillassoux 1981, Wolf 1999). A rassz és az ingyenes önellátó gazdálkodás szerepét a felhalmozásban élesen jelenítette meg például Wolpe (1972) a dél-afrikai apartheidrendszerrel szóló elemzésében: a rendszer által a fekete törzsek számára kijelölt, elkülönített területeken folyó önellátó gazdálkodás a fekete munka olcsóbb felhasználását szolgálta az iparban. A világrendszer-elemzés (Smith et al. 1984) és globális munkakutatás (Van der Linden 2001) konszenzusa mára az, hogy a tőke a munkásság megélhetésének költségeit globálisan nem fizeti meg, hanem ezt a költséget mindig az ingyen és olcsón végzett reprodukív és nem szabad munkák pótolják ki. E szemlélet új

---

1 ahogy azt a parasztság forradalmi potenciáljáról szóló, Vera Zaszulicshoz írt híres levele is mutatja (Marx 1969).

kortárs alkalmazásának tekinthető a társadalmi reprodukció elmélet, vagy a természet mint olcsó erőforrás felhasználását elemző új ökoszocialista kutatások (Moore 2015).

Ennek a hagyománynak a fő állítása tehát az, hogy az érték nem csak ott termelődik, ahol a tőke profitot realizál, hanem egy ennél sokkal hosszabb láncolatban, aminek része „nem produktív”, reprodukív és nem szabad munkák, valamint a természeti erőforrások olcsó és ingyenes felhasználása is. Ha viszont a munka viszonya a tőkefelhalmozáshoz ilyen hosszú láncolatokban van elosztva, mit jelent ez a rendszerellenes cselekvés lehetőségei szempontjából?

Jared Sacks (2019) a fenti hagyományból származó politikai következtetést egy hármas megkülönböztetésben foglalja össze: különbséget tesz produktív, közvetett módon produktív és nem produktív munka között. A produktív munka a közvetlenül többletértéket termelő (pl. autógyári) munkát jelenti. A közvetett módon produktív munka az értéktermeléshez közvetetten kapcsolódó munkát (pl. az autógyári munkás oktatását vagy hivatali ügyeit végző szakemberek tevékenységétől a vacsorájáról gondoskodó háziasszony munkájáig). A nem produktív munka pedig az olyan munkát jelenti, ami nem termel értéket a tőke számára – azaz, a tisztán a reprodukciót szolgáló munkát, ami nincs alávetve a felhalmozás kényszerének (például a pusztán a szükséges élelmet megtermelő mezőgazdasági munkát).

A cselekvés szintjére lefordítva ez a hármas megkülönböztetés két fő következtetéssel jár. Az egyik az, hogy ha a tőkefelhalmozás folyamatában a közvetlenül többletértéket termelő és a profithoz „csak” közvetve, rejtetten hozzájáruló munkák egyaránt fontosak, akkor a felhalmozás rendszere elleni küzdelem szempontjából is egyaránt fontosak: a fogyasztás vagy reprodukív háttér szintjén tanúsított ellenállás éppúgy károsíthatja a felhalmozás folyamatát, mint egy ipari sztrájk.

Az erre a gondolatra épülő mozgalmi stratégiára Sacks a szakszervezeti politika oldaláról már korábban kidolgozott „mozgalmi szakszervezetiség” (*social movement unionism* [Waterman 1993]) fogalmát használja. Mit jelent ez? A gyakorlatban olyan együttműködések, mint a gyári és lakbérstrájkok összekötése az *operaismót* inspiráló olasz munkásmozgalomban, a helyi sztrájkok és globálisbojkott-mozgalmak összehangolása a globalizációkritikus mozgalom stratégiájában az Esso vagy Nike globális óriáscégek ellen, vagy a sztrájkoló bányamunkások köré szerveződő általános sztrájk a dél-afrikai Marikanában, amihez az informális kereskedők, taxisok, nők és gyerekek is csatlakoztak, a nőszervezet pedig ételosztással és a rendőri erőszak elleni menetekkel vett részt (Naicker 2015). Ez a fajta szerveződés nem új dolog a munkásmozgalomban: a klasszikus angol munkásmozgalom kialakulása ugyancsak területi, szomszédsági alapon, a megélhetés központi kérdése miatt erős női részvétellel megszervezett akciókhoz kötődik (Castells 1983). A mai nyugati mozgalmak esetében hasonló példa a társadalmi reprodukció elmélet

érvelését a gyakorlatban megvalósító nősztrájkok (Arruzza 2018), vagy az őslakosok, szakszervezetek és klímaaktivisták közös harca a dél-dakotai gázvezeték építése ellen.

Az ilyenfajta koalíciók a felhalmozás hosszú láncolataiba integrált (produktív és közvetetten produktív) munkaformák között alapvetően a felhalmozási folyamat megtörésére irányulnak. A cselekvés egy másik irányára vonatkozó másik fő következtetés a nem produktív munkával kapcsolatos. A nem produktív munka egyrészt a küzdelem végső célját nevezi meg: azt a célt, hogy az ember és természet munkáját felszabadítsa a felhalmozás kényszere alól (azaz a tőke szempontjából nem produktívá tegye). Másrészt a nem produktív munka fogalma a küzdelem egy másik területére is rávilágít. A küzdelem tárgya itt nem a létező felhalmozási folyamatok megtörése, hanem olyan új gazdasági formák kialakítása és terjesztése, amelyek a felhalmozási logikának ellenállva, az élet újratermelésének igényei szerint működnek – azaz, pusztán a reprodukciót szolgálják, és a tőke számára nem produktívak. Mészáros István, a 2000-es évek latin-amerikai baloldali hullámát nagyban inspiráló szerző a küzdelem ezen stratégiája mellett (2005). A tőkés rendszer terjedése azzal jár, hogy a társadalmi és ökológiai élet újratermelésének folyamatai egyre inkább a tőke által uralt és felhasznált körforgások részévé válnak. Ahhoz, hogy az átalakulásért való küzdelemben megvethessük a lábunkat, a társadalmi élet alternatív, demokratikus, közösségi formáit kell létrehozni, amelyek működésük minden pontján a közösségi és ökológiai élet prioritásaival írják felül a felhalmozás logikáját, és önmagukban olyan erőforrást és kiindulópontot kínálnak, ami nincs alávetve a felhalmozás kényszerének.

A tőke számára nem produktív, pusztán az élet újratermelését szolgáló gazdaságra nézve a fenti hagyományból alapvetően két tanulság következik. Az egyik az, hogy a reprodukciót szolgáló emberi és természeti munka ma jellemzően a felhalmozás folyamataiba beágyazott, a felhalmozás logikájának alárendelt formában létezik. Az ökoszisztémák megújulási képessége, a gondoskodó munka vagy a kölcsönös segítség rendszereiben megtermelt javak a legtöbb esetben a tőkefelhalmozásnak nyújtott „alulról jövő” támogatásként működnek. Például az élelmezés költségeit csökkentő háztáji gazdálkodás vagy a lakhatás árát csökkentő kalákázás az alacsony béreket „pótolja ki”, és ezzel segít alacsonyan tartani a munkaadók bérköltségét. A cselekvésre nézve ebből az a kérdés következik, hogy hogyan lehet a jelenben is folyó reprodukciót tevékenységeket leválasztani a felhalmozás folyamatáról: hogy lehet felszabadítani az ökológiai rendszereknek, háztartásoknak és közösségeknek a saját maguk fenntartásáért végzett munkáját az alól a kényszer alól, hogy ezzel a tőkés vállalatoknak profitot termeljenek.

A másik fő tanulság a reprodukciót gazdaság fejlesztését és kiterjesztését szolgáló építkezésre vonatkozik. Ez a tanulság az, hogy mivel a reprodukciót gazdaság létező elemei a külső piaci viszonyokba beágyazottan működnek, így fejlesztésük kérdése mindig egyúttal a beágyazottság módjának megváltoztatását is jelenti. Ez egy olyan küzdelem, ami a

beágyazottság létező formáiban a reprodukzív logika erősítését célozza a felhalmozás folyamataival szemben. Erre a fajta küzdelemre rengeteg spontán stratégiát találunk világszerte. Ilyen stratégia volt a szocialista második gazdaság háztájizó munkásainál a gyári munkavisszatartás, amivel a háztájiba fektethető munkaidőt növelték, ezzel ellentartva a háztájizás „olcsó erőforrás” funkciójának. Ilyen klasszikus stratégia a paraszti gazdálkodásban, hogy minimalizálják a külső piacról való fogyasztást – mivel az ehhez szükséges készpénzt a paraszti gazdaságban nem tudják megtermelni, a külső fogyasztás a paraszti gazdaságon kívüli munkavállalás kényszerét hozza magával, és ezzel erodálja a paraszti gazdaság autonómiáját. A szolidáris gazdaság vagy *commons* körüli új innovációs hullám nagyrészt az ilyen stratégiák tudatos, intézményes formáira vonatkozik.

Ilyen stratégiákra vonatkozó fogalom ebben a gondolkodásban a „félíg átteresztő membrán” (De Angelis 2017, P2P 2019), ami olyan intézmények összességét jelenti, amelyek egyszerre gátolják az erőforrások kiáramlását a szolidáris rendszerből, és teszik lehetővé külső erőforrások bevonását. Ilyen intézményes megoldás például a „*transvestment*”, ami a gazdasági tevékenység olyan kombinációját jelenti egy-egy szolidáris vállalkozáson belül, ami egyszerre hoz be külső erőforrásokat (külső piaci szereplőknek nyújtott szolgáltatások révén) és használja ezeket egy *commons* alapú erőforrás fejlesztésére. Például egy közösségi mezőgazdasági kezdeményezés árulhat drágán értékesíthető friss élelmiszert luxusétterem-láncoknak, ebből a plusz jövedelemből pedig támogathatja az élelmiszer-hálózat kiterjesztését olyan háztartásokra, akik maguktól nem tudnák a belépéshez szükséges szervezőmunkát elvégezni. A tech ipar új szövetkezetei gyakran alkalmazzák azt a megoldást, hogy piaci megrendelések teljesítéséből származó bevételből új *commons* alapú vállalkozások megalapításához nyújtanak segítséget (Bauwens et al. 2019b). A membrán „lezárását”, azaz a közösségi, szolidáris erőforrások eláramlásának az akadályozását szolgáló eszközök a tulajdonjog szintjén az erőforrásokat a piacról kivonó megoldások – mint a szövetkezeti lakások piaci értékesítését megtiltó lakásszövetkezeti szabályzatok vagy a telekspekulációt kizáró közösségi földalpok. A csereeszközök szempontjából ilyen intézmény a helyi pénz, ami a helyi gazdasági körforgás erősítését segíti, a helyi erőforrások eláramlását gátolja. A közösségi erőforrások belső hasznosítását szolgáló eszköz a nyugdíjalapok vagy szövetkezeti bankok szolidáris gazdasági befektetései. A reprodukzív körforgások megvédését és fejlesztését szolgáló szabályozási, adminisztratív intézkedésekről való gondolkodás ma erősödőben van mind a szolidáris gazdaság és *commons* körül megsokasodó szakértői anyagok, mind a municipalista és új zöld-baloldali politikába bekerülő szakpolitikák szintjén.

AZ ÚJ NYUGATI MEGOLDÁSI KONCEPCIÓK A FELHALMOZÁS RENDSZERE ELLEN KÜZDŐ MOZGALMAK GLOBÁLIS KONTEXTUSÁBAN

A fenti elméleti keretből nézve a zöld, baloldali és feminista mozgalmak egymásra találásából születő új megoldási koncepciók alapvető kérdése az, hogy hogyan lehet az ember és a természet munkáját felszabadítani a tőkefelhalmozás szolgálatából, és ehelyett a reprodukciót szolgáló, demokratikus és fenntartható gazdaságot kialakítani. Ez a fajta kérdésfeltevés szembemegy az olyan megoldási javaslatokkal, amelyek a válság körülményei között egy-egy társadalmi csoport vagy élőhely jólétét a felhalmozás rendszerébe való előnyösebb integrációval, más társadalmi csoportok és élőhelyek rovására tennék lehetővé – mint ahogy a klímamenekülteket a határon kívül rekesztő új migrációs politikák, a zöld energia terjedésétől az európai tőke új globális befolyását remélt európai Zöld Megállapodás terv, vagy a nyugati munkásságnak újra munkahelyeket adó helyi újraiparosítás új szociáldemokrata programjai ígérik. Ez a fajta erős különbségtétel a rendszerintegráció maradék előnyeiért küzdő válságpolitikák és a reprodukzív autonómiáért küzdő politika között viszonylag új fejlemény, amit ezekben a mozgalmakban a nyugati társadalmak integrációs előnyeinek az elvesztése alapoz meg, és a klímakatasztrófa fenyegetése erősít fel.

Ha végigtekintünk a tőkefelhalmozás rendszere ellen fellépő mozgalmak történetén, azt látjuk, hogy bár elvben elutasították a felhalmozás logikáját, a gyakorlatban az ezekből a mozgalmakból kinövő helyi rezsimok a rendszerintegráció helyben előnyösebb formái révén igyekeztek a jólét szintjét helyben növelni. A modern rendszerellenes mozgalmak három nagy ága, a szociáldemokrata, kommunista és gyarmati nemzeti felszabadító mozgalmak a 20. században egyaránt megszerezték az államhatalmat; ezzel azonban az új forradalmi kormányok az adott nemzetgazdaság kapitalista integrációjának a menedzseri székében találták magukat (Amin et al. 1990). A szociáldemokrata kormányok a nyugati centrumállamok jóléti alkuinak végrehajtójává váltak – annak fejében, hogy a munkának kedvező jóléti intézkedések nem károsítják jelentősen a tőke profitabilitását. Az államszocialista rendszerek iparfejlesztési erőfeszítéseit az a prioritás határozta meg, hogy a globális kapitalista piac szabályai szerint működő külkereskedelemben javítsák a saját pozíciójukat (növeljék a technológia szintjét, ami az alacsonyabb technológiaszintű árukkal szemben magasabb cserearányt biztosít). Ennek az erőfeszítésnek az érdekében a helyi munkásmozgalmakat elnyomták, a lakosságot pedig az iparosítás, urbanizáció és fogyasztásnövelés modernizációs programjai mélyen integrálták a globális piac logikája által meghatározott gazdasági körforgásokba. A nemzeti felszabadító kormányok a globális gazdasági hierarchia perifériás pozíciójában egyszerre igyekeztek megfelelni a külső gazdasági

integráció előnytelen követelményeinek, és nagy erőfeszítésekkel lépéseket tenni a globális piac prioritásai szerint meghatározott „fejlődés” lépcsőjén – a helyi társadalmak erőteljes elnyomásának árán. Röviden: kormányra kerülve a huszadik század nagy rendszerellenes mozgalmi egyaránt meghajoltak a rendszerintegráció kényszere előtt, és az általuk képviselt társadalmi csoportok életfeltételeinek javulását a rendszerintegráció számukra előnyösebb változataitól remélték: a centrumtőke profitjának a centrummunkásság részére való nagyobb arányú visszaosztásától a szociáldemokrácia esetén, illetve a globális hierarchiában való fennebb kapaszkodástól az államszocializmus és a nemzeti felszabadító kormányok esetén. A harmadik világ országait tömörítő, egy igazságosabb globális gazdaságért küzdő mozgalmak (mint a G77 vagy az el nem kötelezettek mozgalma) ugyancsak alapvetően a nyugati iparosító fejlődés modelljének kiterjesztését követelték a periféria országaira.

Az 1968-as globális rendszerellenes mozgalmi hullám a korábbi rendszerellenes mozgalmakból alakult kormányok delegitimációját jelezte világszerte. A második világháború utáni globális gazdasági ciklus 1970-es évekkel kezdődő válsága világszerte visszafogta a rendszerintegrációnak a munkásság által élvezhető előnyeit. A válságkezelés tőke által dominált politikái a munkaerő kárára igyekeztek fenntartani a felhalmozás folyamatát – a jóléti rendszer leépítése, a munkaerő flexibilizációja, és a mindennapi élet (pl. lakhatás) teljes kiszolgáltatása révén a piacnak. Ezt nevezzük a neoliberalizmus globális korszakának. A neoliberalizmus válságkezelés által okozott társadalmi és ökológiai károk az 1990-es években kialakuló új ellenmozgalmak alapjává váltak. Ezek a mozgalmak erősen kritizálták a huszadik századi rendszerellenes kormányok rendszerintegrációra alapozott politikáit – így például a globalizációkritikus mozgalom egyértelműen egységként kezelte az ökológia és a globális igazságosság kérdéseit, és zászlójára tűzte a nemnövekedés célját. A mozgalmi programok helyi megvalósításai azonban újra kitermelték az elvi rendszerellenesség és a rendszerintegrációból szerzett gyakorlati előnyök ellentmondásait. Utóbbira példa a 2000-es évek latin-amerikai baloldali kormányai, amelyek egyszerre próbálták támogatni a reprodukzív gazdaság autonóm köreit, és mélyítették el a nyersanyag-kitermelő iparágakra (olaj, bányászat, erdőkitermelés) és pénzügyi függésre épülő világgazdasági integrációt (Gagyai 2018).

A szakszervezeti, zöld és feminista mozgalmak történetében ugyancsak megfigyelhető ez a kettősség. A szakszervezeti mozgalomban a második világháború után a nyugati szociáldemokrácia gyakorlata vált uralkodó mintává az egész világon. Ez részben sikertelenségre, részben a globális vitákban mellőzésre ítélte azoknak a globális régióknak a szakszervezeti mozgalmait, ahol a tőke helyi profitabilitási szintje (illetve a profit külföldi befektetésekben keresztüli kicsatornázása) nem engedte meg a szociáldemokrata modell sikerét. A feminista mozgalomban az előnyösebb rendszerintegráció vs. rendszerellenesség vitájában a baloldali kritika hangját az 1980-as évektől elnyomta a liberális feminizmusé.

A feminizmusnak ez a változata a szimbolikus egyenlőséget követelő identitáspolitikára és a kapitalista versenyben való esélyegyenlőségre fókuszált – azaz a versenyben sikerre esélyes nők integrációs előnyeire. Míg a zöld mozgalom az ökológiai rendszerek és a klíma tekintetében az 1970-es évektől a legtisztábban fogalmazta meg a rendszer működése által kitermelt veszélyeket, a zöld politika gyakorlata a legtöbb esetben közelebb állt a „fenntartható fejlődés” és zöld kapitalizmus irányvonalához.

Ha a jelenlegi új koncepciók helyét keressük a rendszerellenes mozgalmak globális történetében, a fentiek miatt ezek nem egyik vagy másik rendszerellenes politikai hagyomány átfogó keretrendszerével fognak egybeesni. Ami ma történik, nem „a” baloldali, zöld vagy feminista paradigmák programja vagy történeti gyakorlata szerint történik, hanem egy ezeket átmetsző, a felhalmozás és reprodukció ellentétére épülő elv mentén. Efelől az ellentét felől nézve a klasszikus rendszerellenes mozgalmak története a belső ellentmondások, küzdelmek és átmenetek komplex képét mutatja. Ugyanakkor ez a perspektíva a szemünk elé tár más mozgalmakat és konfliktusokat, amelyek a rendszerellenes mozgalmak klasszikus térképéről jellemzően kimaradtak. Ilyenek a reprodukív gazdaság köreit védő törzsi vagy paraszti mozgalmak, amelyek leverése a kapitalista modernizáció alapvető mérföldkövét jelentette világszerte (Wolf 1999). Ilyenek a globális „fejlesztési” (azaz a perifériás régiók erősebb rendszerintegrációját szolgáló) programok ellen küzdő mozgalmak, amelyek a globalizációkritikus mozgalom kezdeményezői voltak a globális délen. Az 1980–1990-es években ezek a mozgalmak politikai programként fogalmazták meg a felhalmozás kényszere alól felszabadított „jó élet” olyan fogalmait, mint a „buen vivir” (kecsua nyelven: sumak kawsay) Latin-Amerikában vagy az „eco-swaraj” Indiában. Ide tartoznak a feminista mozgalom azon irányzatai világszerte, amelyek a nők felszabadítását nem az előnyösebb rendszerintegráció, hanem a reprodukív gazdaság felszabadítása révén képzelték el; és ide tartoznak a zöld mozgalom ökoszocialista irányzatai is. A munkásmozgalom hagyományában ide tartoznak a munkahelyi szerveződést és a reprodukív autonómiáért való küzdelmet összekapcsoló mozgalmi szakszervezetiség, a szakszervezeti-szövetkezeti kezdeményezések és munkásönigazgatás mozgalmi (azzal a megjegyzéssel, hogy természetesen a szövetkezetek és önigazgatóan működő gyárak külső piaci integrációja az ellentmondások újabb szintjét jelenti).

Hogyha nemcsak az explicit programokat megfogalmazó mozgalmi politika, hanem a gazdasági gyakorlat szintjét is nézzük, a rendszerintegráció és a reprodukív gazdaság autonómiája közti ellentmondással kapcsolatos küzdelmek ezerféle példája tárul elénk világszerte. A második világháború utáni jóléti modell bukása utáni, mai nyugati innovációs hullám ebből a szempontból a globális gyakorlatok sokkal régebbi és sokkal tágabb kontextusába illeszkedik. Erre a kontextusra egyrészt jellemző egy a globális felhalmozási hierarchiák szerinti megosztás: a perifériák mindig nagyobb arányú ingyenes munkával

járulnak hozzá a tőke globális jövedelméhez, így a felhalmozásba való integráció és reprodukzív autonómia közti feszültségből fakadó küzdelmek is gyakoribbak itt. Másrészt mivel a globális ciklusok válságidőszakaiban a tőke arra törekszik, hogy a veszteségeket a társadalomra hárítsa, válságok idején mindenütt megnő az ingyen reprodukzív munka aránya, és ezzel együtt megsokasodnak a reprodukzív munka autonómiájára irányuló küzdelmek is. Mivel e szám témája kifejezetten a reprodukzív gazdaság fejlesztésének a kérdése, az alábbiakban külön kitérek annak történetére, hogy a második világháború utáni ciklus 1970-es évekkal induló válsága során az ilyen küzdelmek hogyan kerültek globálisan az elemzők, politikacsinálók és mozgalmak figyelmének keresztútjába, és hogyan épültek bele a mozgalmi és intézményes politika különböző ágaiba.

A REPRODUKTÍV GAZDASÁG POLITIZÁLÓDÁSA AZ 1970-ES ÉVEK VÁLSÁGA ÓTA

Az 1970-es évek válsága a félperifériákon és a centrumban is a figyelem középpontjába állította azt a fajta reprodukzív ingyenmunkát, ami a perifériák állandó tapasztalata. Az államszocialista országokban ennek a jelenségnek a megnevezésére született meg a „második gazdaság” kifejezés, Olaszországban az „*economia sommersa*”, Latin-Amerikában a „népi” vagy „informális” gazdaság. Ugyanebben az időben vált hangsúlyossá az a kutatói „felfedezés”, hogy a globális délen a munkanélküliség lélegzetelállítóan magas számai mellett a háztartások túlélését a kiterjedt informális gazdaság biztosítja (Hart 1985). Ez a gondolat a perifériákat célzó globális fejlesztési programok új irányát alapozta meg.

Az 1970-es évektől induló új informalizálódási hullámot több baloldali kritika úgy írta le, mint egy politikai küzdelmet, ami arról a kérdéstről szól, hogy a válságkezelés terheit ki viselje. Az informalizáció, mondták, nem mást jelent, mint egy olyan változást a gazdaság intézményesítésében, ami felszámolja a munkásmozgalom által korábban kialakított feltételeket, és a reprodukció kockázatait kizárólag a munkásokra terheli (Portes 1983). Ebben a küzdelemben az állami szabályozás és a szabályozás szintjén zajló politikai küzdelem ugyancsak fontos szerepet játszott. Ez nem csak azt jelentette, hogy az állami szabályozás a tőke javára változtatja meg a feltételeket, így a munkahelyek és jóléti szolgáltatások korábbi garanciái elvesznek, és egyre több háztartás kényszerül megélhetésének költségeit informális pluszmunkákkal kipótolni. Az így megnövekvő informális reprodukzív gazdaság az állami válságkezelés új beavatkozási területévé is vált – például olyan új szabályozások bevezetésével, amik legalizálják, és ezzel a rendszer részévé teszik az informális reprodukzív munkát (ilyen volt nálunk a második gazdaság legalizálása). Emellett az informalizáció a politikai küzdelmek új terepévé is vált – nem csak a munka korábbi garanciáinak megtartásáért küzdő mozgalmakban, de az informalizáció által kitermelt új

szerveződési formák szintjén is (például az új informális lakónegyedek áramellátásáért vagy csatornázásáért küzdő városi mozgalmakban).

Kelet-Európában „második gazdaság” legalizálása volt az a fő állami politika, ami az 1970-es évekkel induló válságra reagálva az életszínvonal fenntartásának hivatalos eszközévé avatta a háztartások által pluszban elvégzett ingenymunkát (Gerócs és Vígvári 2017). A válságkezelés hasonló politikái közé tartozott nálunk és más globális régiókban is a szövetkezetek létrehozásának új hulláma. Magyarországon például az 1970-es válsága után elinduló külső eladósodási hullám miatt az 1980-as évekre megszűnt az állami lakásépítések rendszere (mivel az erre delegálható forrásokat az adósságvisszafizetésre kellett költeni). Ehelyett a kormány egy kiterjedt lakásszövetkezeti programot vezetett be, ahol OTP hitel és saját építés útján juthattak háztartások szövetkezeti lakástulajdonhoz. Azaz, miközben a munkahelyen megtermelték azt az értéket, amiből az adósságvisszafizetés történt, a lakhatásuk költségét is ők viselték, hitelvisszafizetés és az építkezésbe tett ingenymunka révén. A szövetkezetesítés a termelő szektorokban is hasonló módon zajlott. Ilyen volt Magyarországon a háztájk bekapcsolása a szövetkezeti termelésbe (I. Kiss és Szarvas ebben a számban). A globális dél szövetkezetesítése esetében tipikus példa erre az olyan mezőgazdasági termelőszövetkezetek létrehozása, amelyek a terméklánc felső szintjén lévő, centrumbéli cégeknek szállítanak nyersanyagot, amit azok olcsón vesznek meg, majd feldolgozott terméként kedvező áron adnak el. Ennek a fajta szövetkezetesítésnek a célja nem a gazdasági autonómia, hanem a helyi reprodukív munka felhasználása a felhalmozási lánc stabilizálására. A globális dél informális gazdaságainak „feldedezése” nyomán elinduló globális fejlesztési programok tervezői azt remélték, hogy az informális reprodukív gazdaság energiáit a perifériás gazdaságok egyszerre intenzívebb és fenntarthatóbb globális integrációjára tudják használni. Ilyen volt például az informális lakásépítéseket formalizáló, azokat részleges állami támogatással (például formális telkek biztosításával) segítő programok – amelyeket kortárs baloldali kritikák azért marasztaltak el, mert normalizálják a házépítésbe fektetett ingenymunkát (Burgess 1985).

Az 1990-es évekre a válság által felduzzasztott informális reprodukív gazdaság becsatornázása a globális felhalmozási láncokba a neoliberais globális fejlesztési programok egyik fő vonalává vált. Ennek elterjedt példája a mikrohitelzés, ami a legszegényebb háztartásokat vonta be a pénzügyi befektetések körébe – annak a pénzpiacnak az igényeit kiszolgálva, ami a globális gazdaság finanszírozásával többszöröseire duzzadt, és folyamatosan új befektetési lehetőségeket keresett. A mikrohitelzésen keresztüli fejlesztés gondolata azon az elképzelésen alapult, hogy a világ szegényei olyan potenciálisan sikeres vállalkozók, akiknek csak nincsenek meg a vállalkozáshoz szükséges erőforrásai (de Soto 1986, Yunus 2018). Ez az elképzelés a neoliberais globális válságkezelés irányvonalába jól illeszkedett, mivel a jóléti intézmények és biztos munkahelyek megszűnése mellett ígért

egy olyan fejlesztési modellt, ami egyszerre terjesztené ki a globális piacok befolyását és szüntetné meg a rendszer legitimitását megkérdőjelező globális szegénységet. A gyakorlatban azonban a mikrohitel a munkanélküliség és társadalmi polarizáció újabb hullámaint okozta, mivel az eleve szegény régiókban az egymás ellen versengő mikrovállalkozások tömegei egyre alacsonyabb profittal és bérköltségekkel tudtak csak működni (Bateman 2010). Hasonló elképzelés volt a szegény nők bevonása a fejlesztési programokba – többek közt a közvetlenül családjának nyújtott mikrohitel révén. Míg a fejlesztési programok ígérete szerint ez a módszer a nők alárendelt szerepének megszüntetéséhez járul hozzá, a gyakorlatban a nők által vállalt családfenntartó informális munka terheinek megnövekedésével járt (Eisenstein 2015).

Az informális gazdaságot a felhalmozás céljára felhasználó és a társadalmi jólét altruista céljaiért dolgozó kezdeményezések között sokáig bizonytalan volt a határ és sok volt az átjárás. Az 1990-es évek fejlesztői gondolkodását áthatották az olyan modellek, amelyek mindkét célt egyszerre hitték elérhetőnek. Ilyen volt az etikus befektetések (kockázati altruizmus) hulláma, illetve azok a megoldási javaslatok, amik az állam szociális ágának leépítését piaci megoldásokkal remélték javítani. Az utóbbi modellhez tartozik az olyan új gazdasági formák intézményesítése, mint a társadalmi vállalkozások (elsősorban az USA-ban) vagy a szociális gazdaság (elsősorban Európában). Ez a fajta gazdasági forma a fejlesztői szándék szerint egyszerre próbálta a válság körülményeitől szenvedők életfeltételeit javítani, és ezáltal a felhalmozás új lehetőségeit megteremteni (l. Kiss és Mihály ebben a számban).

A 2000-es évekre az informális gazdaságot a felhalmozás céljára felhasználó globális integrációs programoknak kialakult egy erős tapasztalati kritikája (Hart 2009). Ez a kritika élesen elválasztotta egymástól az informális reprodukív gazdaságot olcsó erőforrásként felhasználó fejlesztési programokat és a felhalmozás kényszere alól felszabadított reprodukív gazdaság célját. Utóbbira a szolidáris gazdaság vagy „humán gazdaság” (Hart et al. 2010) kifejezést kezdték el használni. Ez a kritika és cél alapvető tájékoztatósi pontját képezte a globalizációkritikus mozgalomnak, és fő témája volt az általa megszervezett társadalmi világfórumokon megszülető együttműködéseknek (ilyen volt például az élelmiszer-önrendelkezés programja, l. Balázs ebben a számban). Emellett az informalizálódás által kitermelt önszerveződési formák maguk is elkezdtek politikai tényezőként fellépni. A neoliberais időszak alatt kialakult hatalmas latin-amerikai informális gazdaság társadalmi szervezetsége az alapját képezte azoknak a mozgalmaknak, amelyek a 2000-es évek baloldali politikai győzelmeit lehetővé tették (Zibechi 2010). Az így hatalomba kerülő baloldali kormányok kísérleteit a szolidáris gazdaság fejlesztésére a társadalmi világfórumok hálózatán keresztül világszerte figyelemmel követték a neoliberális válságkezelés hatásai ellen küzdő mozgalmak.

A 2008-as világválság hatásainak tőkebarát kezelése világszerte új mozgalmi hullámot robbantott ki, és a politikai térkép erőteljes átalakulását hozta. Ide tartozik egyrészt a

jobboldali populizmus globális hulláma, ami az adott tőkés csoportoknak kedvező válságkezelést bizonyos helyi társadalmi csoportok védelmére tett ígéretekkel kombinálja – azt állítva, hogy a válság költségeit más, kívülálló csoportokra tudja terhelni. Másrészt ide tartozik a 2008 utáni baloldali mozgalmakból kinőtt politikai hullám, ami a munkának juttatott integrációs előnyök szociáldemokrata (azaz következményeiben a válság hatásait ugyancsak másokra terhelő) ígéreteit kombinálta a reprodukív gazdaság autonómiáját célzó új innovációs hullámmal. 2019-re a reprodukív válság elmélyülése és a klímaválság egyre sürgetőbb fenyegetése új globális mozgalmi hullámot hozott. Ha a politika intézményes csúcsait nézzük, azt látjuk, hogy a politikai térképet az a politika dominálja, amely a válsághatások olyan hierarchikus újraelosztását ígéri, ami a saját választóinak kivételes védelmet nyújtana – a populista jobboldaltól a status quo megőrzését célzó konzervatív politikákon át az olyan zöldkapitalista programokig, mint az európai Zöld Megállapodás. Új fejlemény azonban, hogy a mozgalmi szinteken a felhalmozás rendszerének teljes elutasítása és a reprodukív autonómia igénye kimondott céllá válik, és új együttműködések tárgya lesz. Új fejlemény az is, hogy ez az igény az utóbbi években egyre inkább bekerül a válságról szóló viták fősodrába. Végül, annak ellenére, hogy a reprodukív autonómiának kedvező szakpolitikákkal kísérletező latin-amerikai baloldali rezsimek jelentős része mára megbukott, és hogy a hasonló szakpolitikai javaslatokat kidolgozó nyugati új baloldali hullám a nemzetállami szinteken egyelőre ritkán járt látványos sikerekkel (l. a Sziriza, a Podemos vagy a brit Munkáspárt példáját), új tényező az is, hogy összességében ezek a kísérletek és a köztük zajló nemzetközi párbeszéd mára a reprodukív autonómiát szolgáló válságpolitikáknak olyan innovatív modelljeit hozták létre, amelyek a korábbi évtizedekhez képest egy új politikai irány lehetőségét alapozzák meg. A helyzet távolról sem rózsás, a válság várható elmélyülése azonban a közeljövőben további muníciót adhat egy ilyen politika kifejlődésének.

AZ ÚJ KONCEPCIÓK MAGYARORSZÁGI KONTEXTUSA

Kelet-Európa, így Magyarország modern politikáját is a globális tőkés gazdaság hierarchiáin belül való felzárkózás reménye határozta meg. A világrendszer-kutatás a félperifériás politikában újra és újra kitermelődő felzárkózás-célt a globális rendszer fennmaradásának egyik feltételeként látja: a felzárkózásra tett erőfeszítések nem változtatják meg a globális hierarchia szerkezetét, viszont ellátják a globális versenyben való részvételhez, és így a teljes hierarchikus rendszer fenntartásához szükséges ideológiai motiváció szerepét (Arrighi 1992). A felzárkózás célja ráadásul kiválóan alkalmas az integráció folyamatait menedzselő elitfrakciók és az integrációs folyamatoknak alárendelt társadalmi csoportok

közi szövetségek megkötésére és legitimálására – újra és újra, ahogy egy adott integrációs modell felzárkózás-ígéretének bukását egy új ígélet és annak alapján megkötött új koalíciók követik (Gagy 2019).

A Magyarországhoz hasonló félperifériás gazdaságok felzárkózási erőfeszítései globálisan és helyben is fenntartják az erőforrások polarizációjának a folyamatát. A külső integrációban ez jellemzően azt jelenti, hogy a centrumtőkéktől függő helyi fejlődés veszteségeit a félperifériás szereplők a perifériákkal való, azok számára előnytelen gazdasági kapcsolatok révén igyekeznek kipótolni. A belső viszonyok tekintetében ez azt jelenti, hogy a felzárkózási erőfeszítések nyomán a helyi társadalom belül is polarizálódik. Ennek jellemző példája a kelet-európai modernizációban a vidék és város közti gazdasági hierarchia elmélyülése. További tipikus példa az a kettős, hierarchikus ipari szerkezet, amiben elkülönül egymástól a multinacionális vállalatok és a hazai kis- és középvállalkozások szintje (mind a termelékenység, mind a profitabilitás tekintetében). Ide sorolhatjuk az etnikai vagy nem szerinti különbségek felhasználását is a munkaerő polarizációjában, ahol egyre rosszabb munkákat – például alulfizetett gondoskodási munkát vagy mezőgazdasági napszámos-munkát – olyan csoportokkal végeztetnek, akiket nemi vagy etnikai jellemzők alapján leválasztanak a „normál” munkaerő kategóriájáról.

Kelet-Európa a nyugati ipari kapitalizmus fejlődésébe eleinte főként az agrárexport révén kapcsolódott be. A helyi parasztság és jobbagység olcsó munkája révén megtermelt kalóriák itt a nyugati ipari munkabérek alacsonyan tartásához járultak hozzá. A 19. század végétől ezt a szerepet átvette Latin-Amerika. Kelet-Európában a fejlődés új programjai az utolérő iparosítást szolgáló protekcionista politikák felé fordultak, illetve az akkori válság-ciklus miatt ingatlan- és infrastruktúra-befektetésekbe menekülő nyugati tőkét és helyi mezőgazdasági tőkét fektették város-, vasút- vagy közmű-fejlesztésekbe (Stokes 1986). Az ekkoriban megugró urbanizáció és a mezőgazdasági munkásság nyomora az építkezéseken használt olcsó vidéki munka és a városok körül megszorodó informális szegénynegyedek formájában talált egymásra. A mezőgazdasági válságra adott politikai válaszként születtek meg a régió különféle parasztpártjai. A parasztpártok sok helyütt a piaci integrációval, és az iparosítás és militarizáció ebből következő prioritásaival ellentétes célokat fogalmaztak meg – ezek közül a legsikeresebb és radikálisabb példa a bolgár BANU (Lampe 1978). Magyarországon a parasztpolitikának ezt a vonalát a Tanácsköztársaság a proletárforradalomhoz képest másodlagosként kezelte, a Horthy-rezsim erőszakosan elnyomta, az 1945 utáni államszocializmus pedig az iparosítás céljának alárendelve integrálta magába. A parasztpárti politika mellett a századforduló mezőgazdasági válságára adott másik válasz a mezőgazdasági szövetkezetek hulláma volt. Magyarországon ebből született meg a Hangya szövetkezet, ami a korabeli elit közreműködésével felépített stabilizációs és modernizációs projekt

volt: egyszerre szolgálta a vidéki nyomor enyhítését, és a paraszti gazdálkodás beépítését a felhalmozás globális köreibe (l. a Sidó és Szarvas ebben a számban).

A régió a második világháború utáni globális gazdasági ciklusba az államszocialista rendszerek révén integrálódott. Bár ezek a rendszerek ideológiájukban és az újraelosztást célzó társadalompolitikájukban ellentmondtak a globális kapitalizmus rendszerének, külkereskedelmükben a világgazdaságba integráltnak működtek. Fejlesztési politikájukat a külső verseny prioritásai határozták meg, és az újraelosztásban is az ezen prioritások által meghatározott hierarchiák érvényesültek (l. Éber et al. 2014). Ebből következett többek közt a mezőgazdaság alárendelése az utolérő iparosítás és urbanizáció céljának. A sztálinista fejlesztés korszakában ez a mezőgazdasági erőforrások és munkaerő erőszakos újraelosztásának a formájában jelentkezett. A későbbi időszakban Magyarország esetében ugyanezt a hierarchikus viszonyt mutatja az ingázás, illetve a háztartások városi és vidéki ága közti együttműködés, ahol a vidéki megélhetés alacsonyabb költségei és a háztájizás a városban végzett ipari munka olcsó újrateherelését látta el. Az 1970-es évektől induló szocialista válságkezelési eljárások az olcsóbb vidéki munkaerőt (ahogy az olcsóbb női munkaerőt is) az ipari termelés költségcsökkentésére használták, többek közt a termelőkapacitások áthelyezésével vidékre – hasonlóan ahhoz, ahogy nagy nyugati cégek ma Kelet-Európába költöztetik a gyáraikat (Czirfusz et al. 2019). Ugyanebben az időszakban a talajeróziót gyorsító ipari mezőgazdaság fejlesztésére is nagyobb hangsúly került, mivel az iparosításhoz szükséges technológiáimport egyre nehezebben kitermelt költségeit agrárexporttal igyekeztek fedezni.

Míg a szocialista szövetkezetesítés az utolérő iparosításnak alárendelt mezőgazdasági munka megszervezését szolgálta, az 1970-es évek utáni válságkezelésben a szövetkezeti politikák kifejezetten a válságköltségek elnyelését szolgálták. Az 1980-as évekre a második gazdaság az életszínvonal fenntartásának hivatalos politikájává vált. A második gazdaságot és az informális gazdaság ezen túlnyúló formáit (pl. az ebben az időszakban újra megugró informális lakásépítésekben való kalákázást) a kortárs kutatók elsősorban az államszocialista és piaci rendszerek közti ellentét szempontjából értelmezték – mint a tervgazdaságon belül megjelenő piaci tevékenységet (pl. Szelényi és Manchin 1989). Ebből a szempontból második gazdaságot és az informális vállalkozásokat azért látták fontosnak, mert a tervgazdaságból a szabadpiacba való átmenet ígéretét látták benne. Utólag azonban ennek a fajta kevert, latin-amerikai kifejezéssel „népi” gazdaságnak a reprodukív aspektusa is fontosnak látszik. A második gazdaság jövedelmeiből épült ingatlanok például a rendszerváltás utáni generációk számára is fontos erőforrást jelentenek. Gerald Creed antropológus az 1980-as évek bolgár válságkezelését kutatva azt találta, hogy a Magyarországhoz hasonlóan vidékre telepített ipari kapacitások és a háztájizás párhuzamos felfutása egy olyan helyzethez vezetett, ahol a dolgozók nagyon sikeresen tudtak alkudozni a saját munkájuk felhasználásáról.

A munkaerőhiány miatt a munkaerő-visszatartás technikáit a gyárak nehezen tudták büntetni, így gyakorlatilag a háztájízás prioritásai, például a háztáji munkák által megkövetelt munkák ritmusa kezdte befolyásolni az ipari termelés menetét. Ezt a fajta eltolódást a munka reprodukív és rendszerintegrált felhasználásában Creed „az ipar háziasításának” nevezi (Creed 1995). Az ezt lehetővé tevő alkupozíciót a rendszerváltás felszámolta, Creed meglátása azonban segíthet abban, hogy a második gazdaság kérdését ne csak az állam és piac, de a produktív és reprodukív prioritások közti küzdelem szempontjából is értelmezni tudjuk.

A rendszerváltás sok szempontból a kelet-európai gazdaságok olcsó erőforrásként való felhasználását jelentette a globális válság tőkebarát kezelésében. A privatizáció során ár alatt megvásárolt kapacitások, a magas munkanélküliség által olcsóvá tett munkaerőt felhasználó új ipari beruházások, a helyi termelés összeomlása révén megnyíló új fogyasztói piacok egyaránt ennek eszközei voltak. A háztartások informális munkája és az elszegényedő háztartások vidékre áramlása egyfajta organikus pufferként működött ezeknek a válsághatásoknak az elnyelésében. A jóléti rendszerek leépítésével párhuzamosan a régióban és Magyarországon is megjelentek a válsághatásokat gazdasági megoldásokkal ellensúlyozni kívánó új fejlesztési modellek. Ilyenek voltak a társadalmi vállalkozás modelljét támogató nemzetközi civil hálózatok (Ashoka és NESST), majd később az EU által támogatott társadalmi vállalkozás programok, a mikrohitelzés és helyi fejlesztés különböző helyi programjai, illetve a szociális szövetkezetek EU-s programjának alkalmazása 2006 után (l. Kiss és Mihály ebben a számban).

A 2010 utáni rezsim a rendszerváltás utáni előnytelen világgazdasági integráció helyett a „gazdasági szabadságharc” programjával az integrációs előnyök egy új korszakát ígérte. A gyakorlatban a rezsim gazdaságpolitikája a 2008 után az olcsóbb munkaerő miatt Közép-Európába települő nyugati ipar, illetve a rezsim által kedvezményezett helyi tőke profitabilitását garantálja, e kettős felhalmozási cél terheit pedig a munkára hárítja (l. a Fordulat 26. számát). A megélhetés növekvő költségei, az alacsonyan tartott munkabérek és a jóléti rendszerek további visszavágása miatt mára egy új reprodukív válság kialakulásának jeleit látjuk. Ez jelentkezik a munkaerőhiányhoz vezető elvándorlásban, az oktatás, egészségügy vagy a nyugdíjrendszer válságában, a gondoskodási munkák háztartásokra terhelésében, a lakhatási válságban, az ingázás újbóli megnövekedésében, vagy az informális munka és informális lakhatási megoldások újbóli elterjedésében.

Az informális reprodukív munka és a kölcsönös segítség rendszerei tehát ma nálunk is újra fontos szerephez jutnak a válsághatások elnyelésében. Ez alapvetően egy alárendelt szerep: az itt megtermelt erőforrások egyfajta ingyenes támogatásként stabilizálják a felhalmozás csatornáit. Az azonban, hogy ezek az erőforrások a reprodukív költségeket nem fedő jövedelmek mellett stabilizálni képesek a felhalmozás csatornáit, egyúttal ezeknek

a rendszereknek az erejére is rámutat. Ezek a létező gyakorlatok fontos terepe lehetnek a szolidáris gazdaság helyi fejlesztésének.

ÖSSZEFOGLALÁS: A SZOLIDÁRIS GAZDASÁG POLITIKÁJA A KLÍMAVÁLSÁG KÜSZÖBÉN

A cikk első része a mai nyugati mozgalmak által megfogalmazott új alternatívajavaslatokat tekintette át, amelyeket a gazdasági válság és klímaválság fenyegetésével szemben fogalmaznak meg. Ezek a javaslatok, az őket gyakorlatba ültető különböző gazdasági modellekkel, mozgalmakkal és szakpolitikákkal együtt ma a válságra reagáló mozgalmakat világszerte inspiráló innovációs hullámot jelentenek. E javaslatok közös tulajdonsága, hogy a rendszerintegráció előnyei fölötti verseny helyett olyan új gazdasági modelleket keresnek, amelyek lehetővé teszik, hogy a gazdasági körforgások a közösségek és élőhelyek szükségleteit szolgálják a profittermelés helyett.

A cikk második része azzal foglalkozott, hogyan viszonyulnak ezek a modellek a rendszerkritikus gondolkodás tágabb hagyományához. Míg az ortodox marxista szemlélet a felhalmozás rendszere elleni forradalom kiemelt szereplőjének az ipari munkásságot látta, más marxista hagyományok a tőkének csak közvetetten profitot termelő munkaformákat (mint például a háziasszony ingyenes munkája vagy az ökológiai rendszerek önmegújító képessége) is a tőkés gazdaság részének tekintették, és fontos szerepet tulajdonítottak nekik a cselekvés szempontjából is. Ez a hagyomány a formális bér munkán túl az ingyenes és nem szabad munkaformák hosszú láncolataira mutatott rá a felhalmozás folyamatában, ahol a közösségek és ökológiai rendszerek saját maguk újratermeléséért végzett munkája a felhalmozás globális folyamatát táplálja. Ebből a gondolatból következett a munkahelyi küzdelmek és a társadalmi reprodukció más színterein (pl. a víz, lakhatás, gondoskodás területén) zajló küzdelmek összekapcsolása a „mozgalmi szakszervezetiség” stratégiájában. A bér munka és a reprodukció szintjét egyaránt átható felhalmozási láncok megtörésére irányuló küzdelmek mellett ez a hagyomány egy másik irányt is kijelöl. Ez az élet újratermeléséért végzett munka felszabadítása a felhalmozás kényszere alól – azaz a „nem” produktív, a tőkének profitot nem termelő munka. A nyugati mozgalmak új alternatívajavaslatai ebbe az irányba mutatnak, az általuk kidolgozott gyakorlati modellek pedig a „nem” produktív, „csak” reprodukzív gazdaság kortárs kísérleteit jelentik.

A cikk harmadik része új nyugati kezdeményezések tágabb, globális hátterét vázolta fel. Az a jelenség, hogy a formális gazdaság viszonyai között nem kielégíthető reprodukzív igényeket a háztartások informális pluszmunkával fedezik, a globális perifériákon állandó tapasztalat. A globális ciklusok válságidőszakaiban ez a jelenség a félperifériákon és a

centrumban is érzékelhetővé válik. Ilyenkor itt is megsokasodnak a reprodukzív szükségleteket szolgáló önszerveződési formák – ilyen volt például az 1930-as évek és az 1970-es évek szövetkezeti hulláma. A reprodukzív munkának ezek a formái azonban jellemzően úgy pótolják ki a rendszer által nem biztosított szükségleteket, hogy közben egyúttal fenntartják és stabilizálják a felhalmozás folyamatait – például a háztáji élelmiszer-termeléssel pótolják ki az alacsony béreket, és ezzel garantálják, hogy a megélhetési költségek alatti bérszint mellett az ipari termelés ne omoljon össze. A cikk az 1970 utáni időszakban tekinti át a válság nyomán kialakuló informális gazdasági formák fölötti gyakorlati és politikai küzdelmeket a felhalmozást stabilizálni igyekvő válságpolitikák és az informális önszerveződés rendszereit, „pusztán” reprodukzív célokra felhasználni kívánó közösségek között.

Végül, a cikk utolsó része azokra a főbb folyamatokra mutatott rá, amelyek révén Magyarország modern világgazdasági integrációja az élet újratermelését szolgáló munkát a globális felhalmozás céljainak rendelte alá. A cikk kiemelte az 1970-es évek óta tartó új válságfolyamat által kitermelt új informális reprodukzív megoldásokat, és ezek felhasználását a felhalmozás fenntartásában. A cikk következtetése, hogy a 2010 utáni rezsim által fenntartott felhalmozási folyamatok mára egy új reprodukzív válságot, és ezen belül az informális megélhetési megoldások új hullámát vetítik előre. Bár ezek ma a felhalmozás folyamatainak alávetve működnek, a felhalmozás formális rendszereit stabilizáló funkciójuk egyúttal az erejüket is mutatja. A szolidáris gazdaság kérdése ebben a kontextusban az, hogyan lehet ezt az erőt minél inkább felszabadítani a felhalmozás kényszere alól, és „pusztán” a társadalmi és ökológiai reprodukció céljára fordítani. A bevezetőben felsorolt és a következő cikkekben bemutatott modellek olyan gazdasági és intézményes megoldásokról szólnak, amelyek segítenek a reprodukzív gazdaság köreit összekapcsolni, bővíteni, és megvédeni a felhalmozás kényszerétől. Ezek a példák ötleteket adhatnak egy olyan közös gondolkodáshoz, ami a felhalmozási folyamatokba való előnyös integráció újabb – a válság körülményei között egyre szűkebb körű – ígéretei helyett a válsággal szembeni közös cselekvés reális lehetőségeként fontolja meg a növekedéscsökkentés, ökológiai regeneráció és demokratikus gazdaság céljait.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Amin, Samir – Arrighi, Giovanni – Gunder Frank, Andre – Wallerstein, Immanuel (1990):

Transforming the revolution: Social movements and the world-system. Monthly Review Press.

Arrighi, Giovanni (1992): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. In:

Eszmélet, Vol. 4., No. 15–16.: 145–180.

- Arruzza, Cinzia (2018): From womens' strikes to a new class movement: The third feminist wave. In: *Viewpoint Magazine*, 2018 december 3. Interneten: <https://www.viewpointmag.com/2018/12/03/from-womens-strikes-to-a-new-class-movement-the-third-feminist-wave/> (Letöltve: 2019.12.07.)
- Bahro, Rudolf (1978): *The Alternative in Eastern Europe*. Verso.
- Bateman, Milford (2010): *Why doesn't microfinance work?: The destructive rise of local neoliberalism*. Zed Books.
- Bauwens, Michel – Kostakis, Vasilis (2019a): How to create a thriving global commons economy? In: *2P2 Foundation*. Interneten: <https://blog.p2pfoundation.net/how-to-create-a-thriving-global-commons-economy/2019/06/19> (Letöltve: 2019.11.27.).
- Bauwens, Michel – Kostakis, Vasilis – Pazaitis, Alex (2019b): *Peer to Peer: The commons manifesto*. University of Westminster Press. Interneten: <https://www.uwestminsterpress.co.uk/site/books/10.16997/book33/> (Letöltve: 2019.12.4.).
- Bollier, David – Silke Helfrich (szerk.) (2014): *The wealth of the commons: A world beyond market and state*. Levellers Press.
- Bookchin, Murray (1986): *Municipalization: community ownership of the economy*. Green Program Project.
- Burgess, Rod (1985): The limits of state self-help housing programmes. In: *Development and Change*, Vol. 16., No. 2.: 271–312.
- Caffentzis, George – Federici, Silvia (2014): Commons against and beyond capitalism. In: *Community Development Journal*, Vol. 49., No. 5.: i92–i105.
- Castells, Manuel (1983): *The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movement*. University of California Press.
- Creed, Gerald W. (1995): Agriculture and the domestication of industry in rural Bulgaria. In: *American Ethnologist*, Vol. 22., No. 3.: 528–548.
- Czifrusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecília – Meszmann Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In: *Fordulat*, No. 26.: 142–172.
- Dale, Garrett (2019): Degrowth and the Green New Deal. In: *The Ecologist*, 2019 október 28. Interneten: <https://theecologist.org/2019/oct/28/degrowth-and-green-new-deal> (Letöltve: 2019.12.4.).
- De Angelis, Massimo (2017): *Omnia sunt communia: On the commons and the transformation to postcapitalism*. Zed Books.
- De Soto, Hernando (1986): *El otro sendero*. Editorial El Barranco.
- Eisenstein, Hester (2015): *Feminism seduced: How global elites use women's labor and ideas to exploit the world*. Routledge.

- Éber Márk – Gagyí Ágnes – Geröcs Tamás – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.
- Fanon, Frantz ([1961] 1985): *A föld rabjai*. Gondolat.
- Federici, Silvia – Linebaugh, Peter (2018): *Re-enchanting the World: Feminism and the Politics of the Commons*. PM Press.
- Fraser, Nancy – Arruzza, Cinzia – Bhattacharya, Tithi (2019): *Feminism for the 99%*. Verso.
- Gagyí Ágnes (2018): Informális gazdaság, népi önszerveződés és „posztneoliberális” baloldali rezsimek Latin-Amerikában (Verónica Gago: Neoliberalism from Below). In: *Fordulat*, No. 24.: 242–256.
- Gagyí Ágnes (2019): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág.
- Geröcs Tamás – Vígvári András (2017): The concept of “peasant embourgeoisement” in the perspective of different historical conjunctures. In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia*, Vol. 62., No. 1.: 85–104.
- Hart, Keith (1985): The Informal Economy. In: *Cambridge Anthropology*, Vol. 10., No. 2.: 54–58.
- Hart, Keith (2009): On the informal economy: The political history of an ethnographic concept. In: *Brussels: Université Libre de Bruxelles–Solvay Brussels School of Economics and Management*. Centre Emile Bernheim.
- Hart, Keith – Laville, Jean-Louis – Cattani, Antonio David (2010): *The human economy*. Polity Press.
- Harvey, David (2005): *The New Imperialism*. Oxford University Press.
- Hoover, Melissa (2018): *The employee ownership solution to the “silver tsunami”*. Democracy at Work Institute, Beneficial State Foundation, 2018. március 7. Interneten: <https://beneficialstate.org/perspectives/silver-tsunami-employee-ownership-solution-cooperatives-democracy-at-work-institute/>, (Letöltve: 2019.12.10.).
- James, CLR (2001): *The Black Jacobins: Toussaint L’Ouverture and the San Domingo Revolution*. Penguin Books.
- James, Selma (2012): *Sex, Race and Class: The Perspective of Winning, A Selection of Writings 1952-2011*. PM Press.
- Kelly, Jane – Malone, Shelia (szerk.) (2006): *Ecosocialism or Barbarism*. Socialist Resistance.
- Kleiner, Dmytri (2010): *TheTelekommunist Manifesto*. Institute of Network Cultures.
- Kovel, Joel – Löwy, Michael (2001). Ecosocialist manifesto. *Rev. Capitalism Nature Socialism*. Paris: Routledge.
- Lampe, John R. (1978): Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923. In: *Journal of Economic History*, Vol. 38., No. 3.: 747–748.
- Latouche, Serge (2009): *Farewell to growth*. Polity.

- Liegey, Vincent – Madelaine, Stéphane – Ondet, Christophe – Veillot, Anne-Isabelle (2013): *Jólét gazdasági növekedés nélkül*. Les Editions Utopia, Eszmélet Alapítvány.
- Linebaugh, Peter (2008): *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. University of California Press.
- Linebaugh, Peter (2014): *Stop, thief!: The commons, enclosures, and resistance*. Pm Press.
- Luxemburg, Rosa ([1913] 1979): *A tőkefelhalmozás. Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához*. Kossuth.
- Marx, Karl (1963): *Értéktöbblet-elméletek*. Kossuth.
- Marx, Karl ([1881] 1969): Marx levele Vera Zaszulicshoz. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 19. kötet, 263–265. Kossuth.
- Meillassoux, C. (1981) *Maidens, meal, and money: Capitalism and the domestic community*. Cambridge University Press.
- Mellor, Mary (1997): *Feminism and ecology*. Polity-Blackwell.
- Mészáros István (2005): *Szocializmus, vagy barbárság mint történelmi alternatíva*. Napvilág.
- Midnight Notes Collective (1990): The new enclosures. In: *Midnight Notes*, No. 10.: 1–9.
- Mies, Maria – Vandana, Shiva (1993): *Ecofeminism*. Fernwood.
- Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso Books.
- Naicker, Camalita (2015): Marikana and the Subaltern. In: *Economic & Political Weekly*, Vol. 50., No. 24.: 99.
- Ostrom, Elinor (1990): *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge University Press.
- Öcalan, Abdullah (2015): *Democratic confederalism*. Lulu Press.
- Patti, D., és Polyák, L. (szerk.). (2017). *Funding the cooperative city: community finance and the economy of civic spaces*. Cooperative City Books.
- P2P Foundation (2019): *Commons Transition Primer*. Interneten: <https://primer.commonstransition.org/1-short-articles/1-5-what-is-open-cooperativism> (Letöltve: 2019.11.27.).
- Portes, Alejandro (1983): The informal sector: Definition, controversy, and relation to national development. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 7., No. 1.: 151–174.
- Radford, Gail (2003): From municipal socialism to public authorities: institutional factors in the shaping of American public enterprise. In: *The Journal of American History*, Vol. 90., No. 3.: 863–890.
- Raworth, Kate (2017): *Doughnut economics: seven ways to think like a 21st-century economist*. Chelsea Green Publishing.
- Razeto, Luis (1984): *Economía de solidaridad y mercado democrático*. Vol. 3. Programa de Economía del Trabajo, Academia de Humanismo Cristiano.

- RIPESS (2015): Global vision for a social solidarity economy: Convergences and differences in concepts, definitions and frameworks. Interneten: http://www.ripess.org/wp-content/uploads/2017/08/RIPESS_Vision-Global_EN.pdf (Letöltve: 2019.12.07.)
- Sacks, Jared (2019): Rethinking surplus-value: recentring struggle at the sphere of reproduction. In: *Interface: A Journal on Social Movements*, Vol. 11., No. 1.: 147–177.
- Salleh, Ariel (1997): *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx, and the Postmodern*. Zed Books.
- Salleh, Ariel (2019). Ökofeminizmus. In: *Fordulat*, Vol. 25. 143–158.
- Sarkar, Saral (1999): *Eco-socialism or eco-capitalism?: A critical analysis of humanity's fundamental choices*. Zed Books.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel – Evers, Hans-Dieter (1984): *Households and the world economy*. Vol. 3. Sage Publications.
- Stokes, Gale (1986): The social origins of East European politics. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 1., No. 1.: 30–74.
- Szelényi Iván – Manchin, Robert (1989): Interrupted embourgeoisement: Social background and life history of family agricultural entrepreneurs in socialist Hungary. In: *Research in Social Stratification and Mobility*, No. 8.: 253–278.
- Takács-Sánta András (2017): *A közlegelők komédiája – A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból*. L'Harmattan.
- Tronti, Mario (1970): *La fabbrica e la società*. Sapere.
- Van der Linden, Marcel (2001): Global Labor History and “the Modern World-System”: Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. In: *International Review of Social History*, Vol. 46., No. 3.: 423–459.
- Waterman, Peter (1993): Social-movement unionism: A new union model for a new world order? In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 16., No. 3.: 245–278.
- Wolpe, Harold (1972): Capitalism and Cheap Labour-power in South Africa: From Segregation to Apartheid. In: *Economy and Society*, Vol. 1., No. 4.: 425–456.
- Wolf, Eric (1999): *Peasant wars of the twentieth century*. University of Oklahoma Press.
- Yunus, Muhammad (2018): Társadalmi vállalkozás: álomtól a valóságig. In: *Szociális és szolidáris gazdaság a poszt-szocialista perifériákon*. Szerk.: G. Fekete Éva – Nagy, Zoltán – Lipták, Katalin – Kiss, Julianna. Miskolci Egyetem.
- Zibechi, Raúl (2010): *Dispersing power: Social movements as anti-state forces*. AK Press.